

Іван Дзюба

Проблеми культури в незалежній УКРАЇНІ*

Спираючись на історичні факти й архівні документи, автор аналізує актуальні проблеми вітчизняної культури, розглядаючи її розвиток у рамках конкретних історичних періодів. Майбутнє української нації, підкреслює автор, вирішуватиметься в сфері культури. Йдеться про повернення народові культурних цінностей минулого, вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних протягом десятиліть тоталітаризму, про подолання культурних стереотипів сільськості, філологічності, консерватизму, вторинності. У статті наводяться цікаві статистичні дані, пропонуються шляхи виходу української культури з кризового стану. Це, передусім, формування продуманої і послідовної культурної політики держави, утвердження національної самобутності через універсалізацію власного досвіду.

Щоб зрозуміти нинішні проблеми української культури, звернемося до оцінки її стану напередодні здобуття нашою країною незалежності. Що ми дістали в спадщину? З чим увійшли в незалежність?

Історично українська культура, досягнувши високого розвитку за часів Київської Русі та Гетьманщини, виявила свою життєздатність і за несприятливих обставин періоду перебування України в складі Російської імперії, за умов національного гноблення, державних заборон.

На рівні етнічної самобутності життєздатність української культури виявилася в збереженні багатьох традицій естетики побуту, художніх ремесел, пісенної та малярської творчості селянства, взагалі в значному обсязі фольклорної пам'яті та фольклорних форм самовиявлення, а головне - в збереженні культурно-генеративної енергії, принаймні почасті; у невтраченій здатності породжувати нові творчі сили й давати ґрунт для художніх шукань.

На рівні професійного мистецтва ця життєздатність виявилася в тому, що українська культура, наполегливо використовуючи можливості, які виникали внаслідок вимушених поступок царського, а потім радянського режимів, зуміла розвинути більшість сучасних видів мистецтв, а в багатьох із них створити класичні цінності та дати імена світової міри.

У Радянській Україні як складовій частині СРСР була створена і функціонувала певна, хоч і спотворена та обмежена, інфраструктура національної культури. Не можна спрощувати культурну політику більшовицького режиму в Україні і подавати справу так, ніби вона вся зводилася до одвертого й бруталного винищення української культури. То був один бік цієї політики. Другий - послідовне й цілеспрямоване формування такої «української» культури-замінника, яка працювала б на більшовицький режим, на створення того нового суспільства, що він спроектував.

Тут треба застерегти, що був унікальний період, - приблизно з 1922 по 1929 рік, - коли за умов непу і так званої українізації українська культура мала досить

сприятливі умови для розвитку. І вона їх максимально використала. В науці, культурі, мистецтві було напрацьовано потенціал, який відчувається й сьогодні. Саме тоді виникло й розквітло явище «українського авангарду», що охоплювало молоді сили літератури, театру, малярства, музики, кіно; тоді ж активними були й культурні діячі, які сформувалися в атмосфері піднесення визвольного руху на початку ХХ ст. та національної революції 1917 - 1920 рр. Але вже в 1929р. режим перейшов до масових репресій, і першими його жертвами стали діячі культурного відродження, котре через те пізніше дістало назву «розстріляного відродження».

Після «великого терору» 30-х років режим перейшов до балансування між потенційними репресіями проти української інтелігенції та «батьківською» підтримкою тих її залишків, які потрібні були йому для імітації «розквіту соціалістичної змістом, національної формою» культури.

За цих умов деякі види мистецтв, яким непритаманна виразна національна чи ідеологічна визначеність (оперне, балетне, хореографічне мистецтво тощо) або ж вони мали архаїзований чи етнографічний характер (народний танок, спів) і через те не перебували в епіцентрі ідеологічних випробувань, - сягали високого професійного рівня.

Окремо слід відзначити добру постановку освіти, зокрема естетичної освіти дітей у розгалуженій системі музичних та художніх шкіл, хоч ця освіта й не була зорієнтована на засвоєння національних культурних надбань, ігнорувала й замовчувала їх.

У загальному ж українська національна культура зазнавала глибоких спотворень під тиском тоталітаризму, набувала рис занепаду і навіть приреченості.

Жорстко форсована державою індустріалізація в її варварських формах призвела до посилення розриву між містом і селом, до різкої диференціації між міським і сільським населенням, до відчуження великих мас міської людності від національної культури, а розорення села й голодомор підірвали біологічну силу нації.

Неповнота соціальної структури українського суспільства (що виявилось, зокрема, в денационалізованості значної частини робітничого класу, слабкості національної інтелігенції, відсутності

*В основу матеріалу покладено скорочений виступ на Міжнародному конгресі бібліотечарів (травень, 1996 р.).

© Дзюба Іван Михайлович, Київ, 1996

національної еліти як більш-менш визначеної суспільної сили) разом з іншими чинниками зумовили неповноту структури національної культури.

Ця неповнота драматизувалася ще й розірваністю простору української культури. У ХХ ст. маємо картину сирітської розкиданості її фрагментів мало не по всьому світі. Це, щоправда, відкривало й деякі нові можливості щодо рецепції культурної багатоманітності світу, сприйняття мистецьких новацій, контактів з культурами країн поселення діаспори, - але біда в тому, що цінності, створені в українській діаспорі, не тільки не були доступні народові Радянської України, а й піддавалися запеклому ідеологічному запереченню.

Треба сказати, що здорові творчі сили української культури й мистецтва боляче усвідомлювали прокляття, які тяжіли над ними, і вперто шукали шляхів виходу або, принаймні, якоїсь часткової компенсації. І ці зусилля не завжди були марними, що засвідчують деякі літературні твори періоду війни 1941 - 1945 рр., тимчасової «відлиги» кінця 50-х - поч. 60-х років, а також тенденції, що бурхливо розвинулися напередодні та в часи горбачовської «перебудови».

З проголошенням політичної незалежності України в процесі державотворення відкрилися нові можливості для української культури, визначилася її роль, нові надії та сподівання. Однак у тяжкому стані опинилися ті галузі культури, функціонування яких потребує значних капіталовкладень: кінематографія, книгодрукування, музейна й бібліотечна справи, засоби масової інформації. Зате бурхливо розвиваються міжнародні зв'язки української культури. Ніколи раніше українське мистецтво не було так порівняно широко представлене в різних країнах світу виставками, імпрезами, гастролями, участю в міжнародних фестивалях та конкурсах, як ніколи і в самій Україні не проводилося стільки міжнародних фестивалів, мистецьких свят. Та все-таки є підстави говорити про елементи кризи. Так, загрозливих розмірів набуває вплив мистецьких талантів за кордон. Мистецька й бібліотечна освіта переживає тяжкі часи через брак коштів та матеріально-технічного забезпечення.

На мій погляд, *майбутнє української нації значною мірою вирішуватиметься в сфері культури*. Творення, збереження і її розвиток є головним змістом історичного процесу - принаймні в тому значенні, що лише здобутки культури здатні зберігати актуальність для всіх поколінь людства і таким чином брати участь у постійному самовідтворенні образу людства.

Нині, в новітню добу світової історії, вперше українська нація матиме можливість показати справжню міру своєї культуротвірної продуктивності.

Утім, ще й сьогодні живе уявлення, що тривале домінування російської культури (через канали російської мови) в Україні зумовлене її питомими перевагами над українською, яка мусила виживати в масовому оточенні російської, то вдаючись до запозичень, то змагаючися з нею, то протистоячи їй. Але головне - конкурентноспроможність самої української культури, її здатність задавати тон інтелектуальному й культурному життю свого суспільства, адаптувати для нього культурну реальність світу.

Коротко спинимося на деяких передумовах досягнення такого стану:

Освоєння культурної спадщини. Ідея духовного відродження як передумова і складова частина державного передбачала повернення народові культурних

цінностей минулого, вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних протягом десятиліть тоталітаризму: прилучення суспільства до відчужених мистецьких та інтелектуальних багатств. У літературу, мистецтво, науку повернулися й таланти, проскрибовані ще недавно, в 60 - 80-ті роки, в часи занепаду та агонії тоталітарного режиму.

Однак треба сказати, що ці *радикальні зміни відбуваються лише на інтелектуальних поверхах суспільства і поки що мало зачепили його «товщу»*. Насамперед - через загальмованість, а тепер і катастрофічне скорочення програми друку за умов фінансової і паперової скрути.

Подолання культурних стереотипів. Усякий стереотип впливає з якоїсь реальності й відбиває її, але відбиває неповно й спотворено.

Крім стереотипів сприйняття культури (які небезвідносні до її реальності), є стереотипи самої культури, зумовлені її малою динамічністю, вимушеною ізольованістю від світового культурного процесу і через те певною недовірою до новацій, недостатньою розвиненістю пошукових та експериментальних форм. Як правило, обидва види стереотипів взаємопов'язані та взаємозумовлені. Ось деякі з них.

Стереотип сільськості: уявлення про українську культуру, літературу як породжені сільським побутом і неорганічні для сучасного міста. Цей стереотип, що склався й утвердився ще за царату, виявився живучим і в радянські часи. Він має свої історичні підстави, оскільки українська нація в ХУІІІ - ХІХ ст. була нацією переважно селянською - з неповною соціальною структурою, вкрай слабким представництвом національної аристократії та буржуазії; соціальною елітою були колонізатори.

Дев'ятнадцяте сторіччя виробило романтичну концепцію української нації, в основі якої лежала ідеалізація села. Селоцентризм визначав і пізніші народницькі уявлення про українську націю. Її хотіли бачити як суму сільських громад з патріархальним укладом життя. Розвиток народу уявлявся як процес природний, а не культурний.

Місто як опорний пункт царської бюрократії та русифікованих міщан на той час перестало бути для України конструктивним національним чинником. Воно стало, навпаки, вогнищем денационалізації. М. Драгоманов мав цілковиту рацію, запевняючи, що без зміни національно-політичного характеру міста справа українського національного руху буде безнадійно програма.

І все-таки визначати українську культуру минулого як орієнтовану лише на селянство і лиш його світоглядом позначену - зовсім неправильно. Так, у ХУ - ХУІІ ст. її вогнищами були саме міста: міщанські релігійні братства, ремісничі гільдії, цехи тощо. У ХУІІ - ХУІІІ ст. книжна вченість і наука Києво-Могилянської академії, «українське бароко» в поезії, архітектурі, малярстві, партесна музика, портретний живопис та інше створювали складну картину структурно повної культури.

Не забуваймо, що українські міста того часу, де функціонували органи міщанського й козацького самоврядування, діяла досконала судова система, велику роль відігравали ремісничі цехи та міщанський стан, на відміну від російських мали самоврядування за магдебурзьким правом.

Однак і протягом ХІХ ст. маємо немалі «міські» вкраплення в матеріальній та духовній культурі

українського народу. Ще 1903 р. група письменників на чолі з М. Коцюбинським та М. Чернявським виступає з маніфестом, у якому проголошує необхідність для української літератури розширити сфери обсервації та освоїти матеріал життя міських шарів населення. По-своєму це робили також «декаденти» і модерністи поч. ХХ ст., відбиваючи духовний стан і комплекси частини народжуваної молоді української міської інтелігенції. В передреволюційні та перші пореволюційні роки оформляється пролетарське крило української літератури. Що ж до українського мистецького й літературного авангарду 20-х років, який свого часу дістав європейське визнання, то він принципово орієнтувався на урбанізм, - наче з бажання швидше додати ланку, якої бракувало.

Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка виражали повноту інтелігентської свідомості, що осмислює весь обсяг національного буття.

Сьогодні в українській літературі й мистецтві маємо виразне посилення урбаністичних тенденцій, що є одним зі складників її прагнення до універсальності.

Стереотип філологічності. В уявленні багатьох українська культура нерідко зводиться до вербальних мистецтв. Тут дається взнаки недостатня присутність багатьох компонентів національної культури в реальному житті суспільства та недостатнє знання суспільства про неї.

Стереотип консерватизму (архаїчності). Уявлення про українську культуру й мистецтво як переважно традиційні у своїх формах мало деякі підстави. Проте абсолютизувати його не варто. По-перше, наші класики були на рівні свого часу, аж ніяк не випадали з європейського контексту, а подеколи й «виривалися» з нього вперед (Шевченко, Стефаник, Курбас, Архипенко, Леонтович). По-друге, в різні періоди української історії знайдемо й енергійні новаторські зусилля модерністів. Досить послатися на те ж «українське бароко», на «козацький живопис» ХУІ - ХУІІІ ст., на музику ХУІІІ ст., на класиків літератури ХІХ ст., на український авангард 20-х років. Сміливими новаторськими пошуками в літературі й мистецтві позначена творчість наших «шестидесятників». Нинішнє літературне, малярське, музичне, частково театральне життя позначене духом експериментаторства і часом епатажу творчої молоді.

Стереотип вторинності. Ним ми значною мірою завдячуємо офіційному літературо- та мистецтвознавству попередніх десятиліть, коли українських письменників та митців у суворо обов'язковому порядку слід було зображати не інакше, як догідливими учнями великих російських учителів.

Розгляд української культури в європейському контексті допомагає справедливо оцінити деякі її здобутки. Так, феміністичні ідеї Ольги Кобилянської виграють у порівнянні з такими ж ідеями не лише Жорж Санд, а й скандинавських авторів, а також Ромена Роллана й Стефана Цвейга - вони радикальніші й водночас життєвіші, психологічно повнокровніші. Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розробив тему страху як екзистенціального самопочуття до того, як вона широко ввійшла в європейські літератури; в нього ж можна знайти зародкові елементи того методу письма, що дістав назву потоку свідомості. Тарас Шевченко перший став в обороні малих, «неісторичних», забутих світом народів (горці Кавказу) і піднявся до такого універсального розуміння свободи - політичної,

національної і персональної, - яке ще далеко не панувало в європейських літературах.

Що ж до взаємин української і російської культур, то спробуймо уявити, як виглядала б остання без внеску українців та вихідців з України: у літературі (Богданович, Гнедич, Наріжний, Капніст, Гоголь, Данилевський, Мордовцев, Мачтет, Короленко); у живопису (Левицький, Боровиковський, Трутовський, Куїнджі, Репін, Малевич, Кандинський, Екстер); у музиці (Бортнянський, Березовський, Стравинський); у різних галузях науки (Остроградський, Ушинський, Миклухо-Маклай, Гамалія, Лобачевський, М. Ковалевський, Овсяніко-Куликовський, Вернадський та багато-багато інших). Певний внесок зробили українці й у польську науку та культуру.

Стан інфраструктури культури. Через відсутність повноцінної державності та відповідно суб'єкта національного культурного будівництва інфраструктура української культури ніколи не була розбудована системно й фундаментально. До того ж внаслідок гіперцентралізації в СРСР усі найбільші науково-дослідні інституції, культурні установи, поліграфічні потужності, засоби масової інформації і культурної комунікації тощо концентрувалися в Москві. Можна лише дивуватися, як за таких умов українські вчені лідирували в колишньому Союзі у ряді важливих напрямів науки: генетиці, ядерній фізиці, порошковій металургії, електрозварюванні, а в мистецькій сфері на перших місцях були Київська та Одеська опери, українська вокальна та хореографічна школи.

Незалежна Україна інфраструктуру культури дістала в занедбаному й почасти зруйнованому стані. За всі роки радянської влади в її столиці не збудовано жодного приміщення для театру, художнього музею, виставкового мистецького павільйону, а якщо такі заклади й створювалися, то розміщувалися в непристосованих приміщеннях.

Наведемо деякі статистичні дані.

В Україні діє близько 90 державних театрів (у тому числі 6 театрів опери й балету), 25 обласних філармоній, 9 симфонічних оркестрів, 11 будинків органної і камерної музики, близько 20 тис. клубів. У 460 державних і 7 тисячах громадських музеїв зберігається близько 10 мільйонів експонатів основного фонду. Загальна кількість нерухомих пам'яток культури - понад 110 тис. об'єктів. Загальна кількість бібліотек різних типів і видів становить понад 50 тис. (серед них 22,3 тис. державних публічних, три тис. профспілкових, 2,5 тис. науково-технічних, понад тисячу медичних, 300 сільськогосподарських, 100 академічних, 163 вузівські, 16 тис. шкільних та ін.). У нашій країні існує п'ять державних кіностудій. Вищі мистецькі (10) і середні навчальні заклади культури (понад 70) готують щороку для галузей культури понад 8 тис. фахівців (з них більше 1,5 тисяч з вищою освітою).

Як бачимо, потенціал вагомий. Однак реальна його ефективність стає проблематичною внаслідок зростання невідповідності між рівнем та якістю матеріально-технічної бази закладів культури і сучасними технологічними та соціально-культурними вимогами.

Зрозуміло, що фінансово-економічне оздоровлення галузі, пошук інвестицій не можуть бути забезпечені лише на державному рівні, змушують пристосовуватися до умов ринкових відносин, залучати спонсорські, меценатські, благодійні внески, інноваційні відрахування, створювати власну комерційну мережу.

Світовий культурний контекст і культурні обміни. Міра ізоляції від світових процесів завжди була й буде мірою не лише економічного, а й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного розвитку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо неспроможна резонувати на високі явища. Малооригінальна культура не може щось запропонувати іншим і приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування. У добу Київської Русі наша культура входила у візантійсько-чорноморський культурний ареал і водночас мала тісні зв'язки з Середньою та Західною Європою, зі Скандинавією та кавказько-іранським регіоном. Це часи Козацької держави - Гетьманщини, коли в українську землю сягали впливи Відродження, Реформації та Контрреформації. Це - кінець XIX і поч. XX ст. Це й 20-ті роки нашого століття, коли Микола Хвильовий висунув гасла орієнтації на «психологічну Європу» та «азіатського ренесансу», що фактично відбивали широту спектра українських культурних інтересів та імпульсів.

За умов розбудови незалежної України бурхливо зростає обсяг міжнародних контактів нашої культури, що здійснюються як на державному (урядові угоди) й регіональному рівнях, так і на рівнях мистецьких інституцій та індивідуальному. Нині Україна здійснює обміни з понад 40 країнами світу.

Незрівнянно зростає й інтенсивність репрезентації світового мистецтва, насамперед сучасного, в самій Україні. Для ознайомлення з культурами своїх народів багато роблять посольства іноземних держав, а також такі інституції, як Британська Рада, Інститут Гете, Австрійське музичне товариство та ін.

Формування культурної політики. Нині в Україні гостро бракує продуманої і послідовної культурної політики держави. Точаться дискусії про концепцію такої політики.

На наш погляд, майбутня концепція - в своєму прагматичному аспекті - мала б зосередитися на таких головних напрямках:

1. Демонізація індустрії культури з певним (різним для окремих галузей) роздержавленням її. Водночас - перехід від адміністративного до правового регулювання сфери культури.

2. Створення на законодавчому рівні системи матеріального, правового, психологічно-педагогічного й організаційно-методологічного забезпечення широкої доступності цінностей культури для всіх верств населення.

3. Технічне й технологічне переозброєння абсолютно необхідне, принаймні в такому масштабі, щоб кількісні різниці технічних параметрів не ставали причиною незворотного якісного відриву від передових культур.

4. Політичне, правове і матеріальне гарантування свободи творчості й плюралістичних тенденцій у культурі та мистецтві.

5. Радикальне піднесення теоретичного, концептуального рівня підходу до сфери культури; створення дослідницьких осередків сучасного світового рівня - з аналітичними і прогностичними завданнями.

6. Підтримка культурних інновацій та пошукових, авангардових, експериментальних тенденцій у мистецтві: водночас збалансування консервативної (стабілізуючої) і новаторської (динамізуючої) функцій культури.

7. Підтримка культур різних національних меншин і груп.

У сучасній українській культурі недостатньо використана регіональна багатоманітність і водночас ще не окреслений виразно її соборно-цілісний образ.

Нині доречніше говорити не про відновлення втраченої самотності, а про творення нової самотності на основі традицій та актуальної культурної свідомості, зорієнтованої на світовий художній досвід.

Сьогодні маємо певну недостатність універсальних символів і міфів у нашій культурі, як і недостатню інтегрованість символів і міфів української культури в контекст світових цінностей, у загальнолюдську культурну символіку.

Найплідніший шлях до утвердження національної самотності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через розкриття універсального первня у самотності. Тобто, через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу.

Не маргінальна культура, а універсальна - ось наше гасло.

Але універсальність - не абстракції, а в конкретному: в широкому діапазоні національно-самотніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства.

Раїса Павленко, Марія Гайдучок

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ - ОЗНАКА ВИСОКОЇ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ*

Історичні знання - один з найважливіших чинників становлення і розвитку масової національної самосвідомості. Сьогодні, коли незалежна Україна стоїть

на соціальному роздоріжжі, суспільство потребує найгрунтовнішого всебічного осмислення і відображення історичного минулого.

Останнім часом на різних конгресах, симпозіумах, «круглих столах» критикується вся наша давня й сучасна історія. З'явилося й чимало бажаючих одним розчерком пера перекроїти всю історію українського народу, замінити не тільки одні імена

іншими, а й вікові національні істини та традиції. Вольовий, агресивний підхід до цієї надзвичайно тонкої і вразливої сфери загрожує самовияву національної і народної культури. Розрив з минулим - це волюнтаризм. А усвідомити величезну прірву між особистістю і суспільством значно важче, ніж поміняти принцип, що діє за методом туго стиснутої пружини. Про

*В основу матеріалу покладено скорочений виступ на Міжнародному конгресі бібліотекарів (Київ, травень 1996 р.).

© Павленко Раїса Іванівна, Київ, 1996
© Гайдучок Марія Михайлівна, Київ, 1996